

НЕВИЖДАЩОТО ТЯЛО – КОНТАКТ И КОНФЛИКТ ПРИ СРЕЩАТА НА ЗРЯЩИ И НЕЗРЯЩИ¹

Мария Славчева

THE NON-SEEING BODY – CONTACT AND CONFLICT IN THE ENCOUNTER OF THE SIGHTED AND THE VISUALLY IMPAIRED PERSONS

Mariya Slavcheva

Abstract:

This article analyses the conflict situations arising during the contact between sighted and non-sighted people and contributes to the understanding of the state of not seeing. The text outlines the policies related to people who have lost their sight, drawing attention to various topics in regard to the blind body such as: naming, contact and conflict, social norms of perception, instrumentalizing disability as a barrier to communication, orientation training, and mobility. The paper discusses the difficulties and the possible solutions faced by the field researcher when working with the visually impaired. It considers the application of various methods of social anthropology, such as observation, sensory ethnography, and autoethnography, to such a specific research situation. The conflicts arising from the interaction between sighted and blind people are also refracted in front of the bodily experience of the researcher falling into a particular mediating position. The paper presents examples from the everyday communication with visually impaired persons and from my training as an orientation and mobility instructor at the “National Centre for Rehabilitation of the Blind” – Plovdiv. As a result of the analysis, the concept of the „non-seeing body“ is introduced as an opportunity to equalize the positions in communication and overcome the conflicts arising from the contact between the sighted and the visually impaired persons.

Keywords: non-seeing body, contact, conflict, sighted, blind, sensory ethnography, autoethnography

¹ Изследването и написването на статията са подпомогнати от Националната програма на МОН „Млади учени и пост-докторанти 2“, одобрена с РМС 206/07.04.2022 г.

„Езикът – това най-човешко изобретение може да подпомогне онова, което по принцип не би трябвало да е възможно. Той може да ни позволи – дори и на слепите по рождение – да виждаме с очите на другите.“

(Оливър Сакс)

„Ако сте слепи, тогава всяка ръка ви докосва внезапно. Гласът, адресиран до вас, също започва да звучи доста неочаквано“

(Оливър Сакс)

Въведение

Проблематизирането на тялото е един от основните въпроси, към които се насочват изследователите от различни дисциплини, защото тялото е онова, което изгражда, обитава и обживява пространствата, в допълнение, то е сетивно и има възможност, живеейки в средата, да я разбира и да взаимодейства със заобикалящите го живи същества и обектите наоколо, използвайки своята сензорност. Възможностите на телата да извършват определени действия и въз основа на тях да вземат определени решения, ги разграничава и създава граници между тях, преодоляването на които е основна предпоставка както за контакта, така и за възможните кризи от срещата и общуването с друго тяло. Особено добре изразени са тези граници в случаите на контакт между зрящи и незрящи, при много от които се пораждат критични ситуации, свидетелстващи за дълбоко вкоренени предразсъдъци и автоматизирани нагласи. В миналото уврежданията често са били свързвани с неразбиране, болест, наказание, проклятие, магия и др., и разгръщането на подобни стереотипи често е довеждало до социални конфликти, намиращи израз в дискриминация, сегрегация и опити хората с увреждания да се отдалечат и изолират от общността. Наслоените вследствие на исторически опит и социална рутина стереотипи не само засилват разделението между зрящите и незрящите – те също така влияят на комуникацията при контакта между виждащите и хората със зрителни затруднения, а нерядко могат да бъдат дори пречка за осъществяването на комуникация.

Като взема подтик от този набор от проблеми, настоящата статия разглежда конфликтните ситуации, породени от контакта между зрящи и незрящи, както и различното възприемане и тълкуване на състоянието на невидяне. Текстът представлява анализ на отношението към телата, които са загубили възможността си да виждат, като проследява различните наименования на незрящото тяло, очертава социалните норми за възприемането му и проблематизира видимостта на тялото със зрителни затруднения, посочвайки различни начини за инструментализиране на увреждането. Анализът се опира на методите на социалната антропология, сензорната етнография, като в допълнение към тях се използва специфичен тип автоетнография, в който изследователят се превръща в активна страна в комуникацията (медиатор) и използва собствения си телесен опит, за да опише конфликтите, породени от контакта между зрящи и незрящи.

В статията се дават примери от всекидневната комуникация с хора със зрителни затруднения, допълнени също със случаи от обучението ми за инструктор по Ориентиране и мобилност, проведено в Национален център за рехабилитация на слепи – Пловдив. Въз основа на направения в настоящата статия анализ въвеждам концепцията за неவிждащо тяло като възможност за изравняване на позициите в комуникацията между зрящи и незрящи. Следвам хипотезата, че контактът между зрящи и незрящи може да предизвика конфликт, който е преодолим чрез превръщането на незрящото тяло в *неவிждащо*.

Тъй като теренната ситуация, в която присъстват хора със зрителни затруднения, поставя много въпроси и трудности пред изследователя, в самото начало бих искала да отделя специално внимание на избора на методология, както и някои от решенията, които могат и трябва да се имат предвид при стъпването на този специфичен терен.

Провеждане на терен сред незрящи: методологични бележки

Антропологът на терен, свързан с хората със зрителни затруднения, не може да не отчете, че неговите събеседници не го виждат и често могат дори да не знаят за неговото присъствие в средата наоколо. Разговорите протичат по много различен начин от познатите теренни ситуации, тъй като докато протича разговорът изследователят не е само в своята изследователска роля. Освен че трябва да следи казаното от своите събеседници, често се налага да се дават много по-дълги описания на ситуацията или пък да извършва други действия, които биха подпомогнали информатора – например да го заведе до някъде, да му помогне при попълването на документи, да му обясни нещо, което не може да бъде видно, да даде информация кое къде е разположено и много други подобни, които възникват в момента на общуването. Тялото на зрително затруднените е постоянно оглеждано без възможността този поглед да бъде върнат – това също променя теренната ситуация. По този начин тялото на изследователя не може на свой ред да стане обект на вглеждане от страна на информатора, и това само по себе си поражда криза, за чието „превъзможване“ е необходимо използването на тактилен опит или звук.

Самото преминаване на пространство, в което се намират много хора със зрителни затруднения, предизвиква размисъл, защото изследователят на такъв терен остава буквално незабелязан за много дълго време. Предвид това изследователят трябва много правилно да се научи да преценява ситуацията и в какви моменти, и как да покаже своето присъствие. Подчертавам, че по време на теренната работа изследователят трябва да е заявил своето присъствие официално и за информаторите да е ясно, че той би могъл да е наоколо². Навлизайки в темата, проучвателят придобива специфична информация и чувствителност

² Във всички наблюдавани ситуации на обучение информаторите са дали своето съгласие и са били известени за присъствието ми.

към ситуацията на невиджана, което го води към идеята, че някои от методите, които се използват при стандартните изследвания, трябва да се изменят с цел данните да са достатъчно информативни. Такива промени могат да се направят при наблюдението и плътното етнографско описание. С известно приспособяване към теренната ситуация методите на социалната и сензорна антропология, допълнени с автоетнографски отрязъци, биха могли да помогнат за по-качествено и задълбочено събиране на информация от проведената теренна работа.

Специфичната ситуация на провеждането на терен с участието на незрящи проличава ясно и при един от основните методи в антроположкото изследване – наблюдението (вж. за него Bernard, 2011). За разлика от наблюденията, които се правят всекидневно и случайно, антроположкото наблюдение предполага задълбочено разбиране за човешките ситуации, култура и контекст и има определен подход за събиране и анализиране на данните. Въведено в началото на XX век и обосновано от Бронислав Малиновки и Маргарет Мийд, наблюдението и до днес остава ключово за изследването, когато се изучават дори дигиталните култури. Използването на такъв метод дава възможност на антрополозите да се „потопят“ в изучаваната култура, което да улесни по-дълбокото разбиране на нюансите на човешкото поведение, ритуалите, социалните норми и други културни практики. Добре известен е случаят с публикуването на дневниците на Малиновски, когато в научните среди се подема голяма дискусия за това дали и кое е етично в провеждането на теренното наблюдение и как изследователят да запази максимално обективност в усилията си да се впише в общността, която наблюдава. С развитието на антропологията проблемите, свързани със същността на антроположкото наблюдение, продължават да са централни теми в изследванията например на Клифърд Гиърц, който приема, че е добре винаги да се разказва от гледната точка на местните, а изследователят да се доближи максимално близо до своите респонденти (Гиърц, 2000).

В теренна ситуация, при която зрящ изследовател се намира сред незрящи и когато той се е легитимирал на всички нива и проучването е започнало, се появява ключов етичен въпрос, свързан с разкриването на присъствието на терен. От етична гледна точка изследователят трябва да се легитимира и информаторите да знаят за неговото присъствие. Този принцип на работа понякога се сблъсква с реалността, при която в определени ситуации, изследователят **трябва да не** заявява веднага присъствието си или в някои случаи изобщо да не го показва. Такъв е примерът с наблюдението по време на обучение – когато зрително затруднен се учи да преминава даден маршрут – разсейването в този момент може да затрудни много усвояването на информацията, да заблуди и обърка учащия се. Обучението на зрително затруднени в ориентация и мобилност започва от опознаването на малкото пространство и върви към излизане в големите пространства на града като под мобилност, специалната педагогика определя способността на индивида лесно, умело и безопасно да се придвижи от точка А до точка Б. Към уменията трябва да се прибави и това, че зрително затрудненият трябва да знае във всеки един момент къде се намира и какви

предмети има около него (Арсова, 2008). Именно за последното и много важно умение е необходима голяма концентрация и ангажиране на всички останали сетива. В тази линия на мислене, разбирайки всичко това, изследователят трябва да бъде много внимателен, когато е около незрящи, които изпълняват етапите от вече заучен маршрут. Всяко прекъсване може да доведе до разсейване и зрително затрудненият би бил принуден да се завърне до последното сигурно движение от пътя си. Напълно недопустимо е заемането на вниманието на зрително затруднения с разговори по време на изпълнението на маршрута, освен когато зрящият не е поел отговорност за общото им придвижване от точка А до точка Б. Ето по тази причина наблюдението като метод, използван в проучване, включващо хора със зрителни затруднения, трябва да се измени и приспособи към ситуацията, напр. по следния начин: изследователят сам преценява кога и при какви условия да заяви своето присъствие, изследователят сам поставя и удържа контрола над своето наблюдение и не на последно място, изследователят допълва наблюдението с методи и подходи, съобразени със ситуацията на невиждане.

Плътното етнографско описание, което би могло да допълни наблюдението, представлява подробен разказ за преживяванията на терен, в който антропологът прави ясни моделите на културните и социалните отношения и поведение и техния контекст. По този начин изводите стават значими за външния на групата наблюдател. Воденето на теренен дневник с плътни описания се оказва много полезен инструмент, когато става въпрос за контакт с хора със зрителни затруднения. Детайлното описване на протичащото по време на теренна помоща на изследователя да разглежда отново конфликтните ситуации, които е наблюдавал и описвал и по този начин да направи изводи за себе си и как да продължи работата си. В теренна ситуация с участие на незрящи обаче трябва да се въведе условието, че липсва зрителен контрол над действията на изследователя и той трябва да си дава ясна сметка за това. Неговите реакции могат да не бъдат отчетени, освен ако не се вербализират под някаква форма – този факт от една страна, дава свобода на наблюдението и воденето на теренен дневник, в който да се използва подхода на т.нар. „плътно описание“ (то може да бъде много по-дълго и задълбочено и да се прави в момента), но от друга страна, може и да ограничава, защото изследователят сам трябва да контролира продължителността и границите на своето изследване. Липсата на възможност за виждане от страна на събеседниците намалява възможността да се добавя контекст към съдържанието на чутото и видяното – например не може да се добави намигване, усмивка или други лицеви изрази от невербалното общуване. В случаите, когато изследователят избере да използва комбинацията от наблюдение и плътно етнографско описание, би следвало да се съобрази с времетраенето на наблюдението и да спазва всички правила на плътното етнографско описание. По този начин това ще играе ролята на вътрешен контрол в изследването, в което съществува една наблюдавана страна, която не може сама да упражни контрол над действията на изследователя.

Работата с хора със сензорни нарушения изисква внимателен подбор на релевантни за ситуацията методи и подходи. В този ред на мисли методите на сензорната етнография са особено подходящи, тъй като при нея сензорните и емоционални преживявания на изследователя и неговите събеседници са използвани като ресурс за анализ (вж. (Grimshaw, 2001) (Laplantine, 2000) (Grimshaw, 2001) (Pink, 2012). Подходът обхваща феноменологични перспективи за пространствата и отношенията на хората (Мерло-Понти, 2000), като дава възможност на изследователите да анализират собствения си житейски и телесен опит (Monaghan, L. Goodman, J., 2012; Turner, 2000). Сензорната етнография надхвърля чистата феноменология, като изисква задълбочено проучване и творческо осмисляне на преживяването на пространството. По този начин се вписва в по-широката антропологична рамка на изследването на действието и участието в различни процеси и включва използването на методи от визуалната антропология като видео дневници, звукозапис, правене на фотографии, картографиране, рисуване и др. Използвайки методите на сензорната етнография, изследователите обръщат внимание на собствения си телесен опит, отнасят се по-критично към случващото се на терен, към начин, по който се изграждат взаимоотношенията между антрополога и събеседниците му (каква е ролята на изследователя, как той променя теренната ситуация от гледна точка на социалните и културни норми), както и връзката на индивидите с пространството (къде се намират събеседниците, по какъв начин изследователят сам взаимодейства със средата). Не на последно място, използването на методите на визуалната антропология улесняват натрупването на данните и техния анализ по-късно. Събраният материал има и още едно скрито качество – в него има сензорни тригери, които могат да провокират спомена на изследователя или на проучваната от него група, а това може да е отключващо действие за провокиране на разговор, свързан със самото изследване. Според Сара Пинк „фокусът върху мястото ... работи като аналитичен конструкт за концептуализиране на фундаментални аспекти на това как и етнографите, и участниците в етнографските изследвания са поставени в социални, сензорни и материални контексти, характеризиращи се от определени властови конфигурации и произвеждащи усещанията, които те преживяват с цялото си тяло и които постоянно се променят (дори и по много незначителен начин)“ (Pink, 2009, p. 38)

Използването на методите на сензорната етнография биха могли да бъдат допълнени с водене на автоетнографски бележки, които да допълнят опита от терена на изследователя (Van Maanen 2011, Davies 1999, Chang, 2016). Част от автоетнографските изследвания имат за цел да предизвикат самопознание и очертаване на собствените културни граници, освен опознаване на другите и техния културен контекст (Chang 2016). Воденето на автоетнографски записи има допълнителна стойност според Хол, който твърди, че „истинската работа“ на изучаването друга култура е „не да разберем чуждата култура, а да разберем нашата собствена... да научим повече за това как работи собствената ни система“ (Хол 1973: 30). В конкретната ситуация на провеждане на терен с участие

на незрящи тези специфични записи са необходими и изключително ценни. По време на теренната ми работа неведнъж съм попадала в ситуации на участващо наблюдение, напр. когато преминах обучение за инструктор по ориентиране и мобилност към Национален център за рехабилитация на слепи – Пловдив. Като част от това обучение курсистите слагат маски на очите си и по този начин губят способността си да виждат – така те усвояват техниките на белия бастун, техники за опознаване на вътрешно и външно пространство, четене на брайл, заучаване на маршрут и др. Част от обучението са и психологическите и емоционални аспекти на работата с незрящи и преживяването на травмата от загубата на зрение на по-късен етап от живота. Като курсистка и изследовател имах възможността да наблюдавам множество контакти на зрящи и незрящи, конфликтите, породени от тези срещи както и да участвам пряко в описаните взаимодействия чрез собствения си сензорен и телесен опит. Воденият от мене автоетнографски дневник при тези наблюдения ми оказа неоценима помощ в разбирането на ситуацията и тяхното културно осмисляне за тях. В статията си тук използвам автоетнографията като метод за реконструиране на моя телесен опит и сензорност по време на наблюдаваните контакти между зрящи и незрящи, както и взаимодействието между индивидите и средата. По този начин избягвам необходимостта да разчитам единствено на паметта си, а в комбинация с методите на сензорната етнография разчитам също и на видео записи и снимки на някои части от обучението, проведено в НЦРС – Пловдив.

Контакт и конфликт при срещата на зрящи и незрящи

В голяма част от конфликтните ситуации по принцип това, което се приема за оправдаващ аргумент за едната страна, се отхвърля от другата, и това поражда разлика в позициите на участниците в спора. Антрополози като Абнер Коен, Едуард Хол и Марта Каплан, които работят в сферата на конфликтите и разглеждат начините, по които се развиват и поддържат конфликтните отношения, считат, че последните биват институционалирани като част от културата и се изразяват или прикриват чрез символика и символично поведение (Ingold, 2000; Kaplan, 1995; Cohen, 1974; Hall, 1973). Според А. Коен борбата на групите за икономическа и политическа власт се изразява чрез различни символни форми и действия, а от своя страна символите не възникват спонтанно, по-точно възникват в резултат от непрекъснат процес на реструктуриране във връзка с разпределението на ресурси в общностите (Коен:5). В анализа си по-долу ще използвам основата на разсъжденията на Коен, за да добавя и разглеждането на контакта между зрящи и незрящи като конфликт, който има своите символни изражения.

Борбата между тези две групи се изразява в желанието за упражняване на контрол върху дискурсите на знанието и истината (вж. Фуко 1996). Връзка между възможността за виждане и познанието може да се намери в системите

за контрол върху дискурса, които Мишел Фуко разглежда в „Археология на знанието“. Според него такива системи функционират, за да се придобие власт над другото измерение на дискурса, а именно събитието и случайността и те имат възможността да класифицират, подреждат и разпределят. Споменатите системи на разделяне са три. Първата от тях е забранената реч – не за всичко може да се говори. На второ място Фуко поставя отделянето на лудостта – всичко, което се казва, трябва да се основава на така наречения чист разум. И на трето място Фуко поставя волята за истина като система на разделяне. Търсенето на истината често се явява като основа на множество исторически, политически, религиозни и други доктрини.

Тези системи на разделяне могат да се анализират и в случаите на контакт между зрящи и незрящи. Може да се каже, че съществува воля за твърдене на истината и тя се основава на намирането на причините за настъпване на състоянието на невиждане. От една страна, това е медицинският дискурс, който обяснява какви са медицинските, психологическите и физическите пречки индивидът да не вижда. От друга страна, трябва да е ясно, че това желание да се определи причината за невиждане от страна на зрящите хора може да доведе до дълбока психологическа и физическа травма. Желанието за намиране на истината е много тясно свързано, според Фуко, и с желанието за власт. Онзи, който овладее дискурса на истината, може да разполага с неограничена власт. В конкретната ситуация, знаещият истината е този, който вижда, който има технологичната сила да види отвъд (доктор с необходимата за целта апаратура) този, който би могъл да има възможността да изцели незрящото тяло или поне да (си) обясни състоянието на невиждане и по този начин да превърне незрящото тяло в невиждащо.

Ако следваме идеите на Фуко за дефиниция за „нормалност“, то нормалният европеец би бил възрастен, буден, бял и зрящ. (Фуко, 2016) В тази линия на разсъждение незрящите попадат извън нормалността и към тях се прилагат процедури на нормализация. Използването на системата за отделяне на изключението от правилото съществува в един малко по-различен вариант, когато става въпрос за хора със зрителни затруднения. По време на срещите между зрящи и незрящи се наблюдава едно желание за отдалечаване от състоянието на невиждане и приближаване към виждането чрез най-различни методи. Много от тези методи и похвати се подемат и от двете страни, някои се споделят, други не. Например желанието да се достигне до истината е търсен път за решаване на конфликтната ситуация от двете позиции в спора – изясняването защо едната страна е в ситуация на невиждане и желанието на другата страна да бъде на по-висока позиция в разговора, продиктувано от възможността за виждане и разбиране на голяма част от контекста. В допълнение, незрящите имат ексклузивното право да познават най-добре собствената си житейска ситуация и в случай, че обстоятелствата го изискват – зрително затруднените могат да упражнят правото си на по-висока позиция (власт) в комуникацията. Тук наблюдателят трябва много внимателно да следи развитието на комуникацията и упражняващите контрол механизми върху дискурса.

В много голяма степен контактът между зрящи и незрящи поражда сблъсък още на словесно ниво и поради това няма как да се пренебрегнат етнолингвистичните изследвания по темата, свързана с конфликтите. Езикът е универсален в човешките взаимоотношения, която бива подкрепяна от строго изградена символна система. Езикът има способността да създава граници в същото време често пъти именно чрез него се преодоляват конфликтите в комуникацията. Говоренето на един език³ може да означава и принадлежност към съответна общност, и споделяне на нейните ценности и норми на поведение и начини на общуване с различните. В този смисъл според мен конфликтът, който се поражда при срещата между зрящи и незрящи има освен речево изражение и телесно такова. Липсата на възможност за виждане в повечето от ситуацияите е телесен перформатив, който изисква определени движения на тялото, за да може то правилно да се ориентира в средата. При контакт със зрящо тяло незрящото тяло има нужда да използва другите си сетива, за да може да разбира какво се случва и срещу кого стои. Това често води до използването на обонянието, слуха и допира като заместващи зрението, сетива. Най-голяма конфронтация между телата предизвиква прекият физически контакт, който е необходима стъпка при изравняването на позициите в комуникацията. Физическият контакт обаче – не само между зрящи и незрящи, но и по принцип, има свойството да предизвиква смущение в комуникацията и поради тази причина му се обръща голямо внимание. Така напр. в деловите отношения има голямо значение как и при какви условия подаваш и приемаш ръката на събеседника, и каква емоция носи това на всеки участник.

В този ред на мисли във всекидневната комуникация между зрящи и незрящи се изисква подготовка за такъв физически контакт и от двете страни. Хората със зрителни затруднения се обучават специално, че зрящите могат да не са достатъчно добри в тази комуникация заради желанието си да помогнат – например могат да посегнат внезапно към ръката на незрящия, да я здрависат или да поискат да я поставят върху нещо, което искат да им покажат. Тези прибързани действия биха могли да стреснат незрящия, а също така да поставят зрящия в неловка ситуация, след която почти задължително ще трябва да се изговори ситуацията и да се наложат правила в комуникацията, които от своя страна ще регулират конфликта и ще превърнат незрящото тяло в *невиждащо*.

В изследванията на езика, комуникацията и конфликтите голямо значение има контекста. В тази посока работи антропологът Едуард Хол, който прави едно много важно разграничение в контекста на речевите общности, като ги определя като такива с „висок“ и такива с „нисък“ контекст. Високият контекст се свързва с абстрактни и метафорични изказвания, избягващи точното назоваване, но богати на детайли, по този начин на дискурсът става непряк. За разлика от това ниският контекст залага на прякото предаване на информация-

³ Под „език“ разбирам променлива комплексна комуникационна система, която има структура, включваща звук и телесни практики и която може да се използва, за да описва вътрешни или външни за хората условия и ситуации. (вж. Kurtz, 2008). (Kevles, 1995)

та, като се пренебрегват стиловете в общуването и твърде голямата детайлност (Hall:1973). Вглеждането в контекста на ситуацията на среща между зрящи и незрящи конфликтът се получава, защото във взаимодействието участват индивиди с висока контекстна речева култура и такива с ниска. В случая, зрящите имат допълнително контекст, заради възможността си да виждат, възприемат и обсъждат заобикалящата ги среда, хора и ситуации. На незрящия участник в контакта трябва да се добавя още контекст чрез вербализиране. В този смисъл контактът между зрящи и незрящи неизбежно води до конфликт и разрешаването му се дължи на допълнително усилие да се вербализира случващото се. Специфични начини за добавяне на контекст ще бъдат дадени като примери надолу в текста: начини за назоваване на невиджани, изясняване на причините за разликите в поведението между зрящи и незрящи, инструментализиране на увреждането или научаване на техниките за ориентиране и мобилност. Преминването през някои от тези етапи или през всички помага на незрящото тяло да се превърне в социално приемливо *невидящо* тяло.

„Сляп“, „незрящ“, „човек със зрителни затруднения“

Назоваването на слепотата, на невъзможността да се вижда, е една от първите речеви структури, които се появяват в диалога между зрящи и незрящи. От една страна, това състояние е познато от векове и то има своите наименования, а в съвременността и медицински термини, които още по-подробно обрисуват различните степени на невиджани. Освен в медицинския дискурс, обаче такива понятия има в медийния, политическия и ежедневиия дискурс. Тялото на зрително затруднените се свързва с концепции и понятия като „болното тяло“, „страдащото тяло“, „различното тяло“ и т.н. Загубата на зрение в някои случаи се дължи на болест, но след настъпването на слепотата, според мен, тялото престава да бъде болно. Те не са болни, а са нещо друго, което винаги е в процес на търсене – как да бъдат наречени индивидите, които нямат възможността да виждат. Поради проблема с именуването на невидящото тяло, в българския контекст съществуват множество наименования на хората, които нямат възможност да виждат: сляп, кървав, незрящ, зрително затруднен, човек със зрителни увреждания. Необходимо е да се разгледа как и при какви условия се използват. Какви са конотациите, които се налагат, използвайки едно или друго наименование?

Ще разгледам няколко от тези понятия – сляп, човек със зрителни затруднения и незрящ. В края на разглеждането ми ще въведа и още едно понятие, което ми се струва удачно да се използва в разглежданите от мен ситуации, като в това понятие съзирам възможност за изравняване на позициите между зрящи и незрящи като вид механизъм за преодоляване на конфликтите, породени от контакта между двете групи хора. Официалният политически дискурс по тези теми се промени в периода 2015 – 2019 г. Думата „увреждане“ се смени със „затруднения“, което в момента е политически коректен термин – зрителни за-

труднения и зрително затруднени граждани. В тази употреба също може да се намери и още едно значение: гражданинът е затруднен да види, но това може да не е перманентното му състояние. Не така стои въпросът с нарицателното сляп, което все още се използва в публичното и личното пространство. Нещо повече, при свободни разговори с мои респонденти те нямат проблем да се наричат така, даже има и ниво на йерархичност, което се наблюдава. Слепите са онези индивиди, които имат почти цялостна загуба на зрение. Следват онези, които имат остатъчно зрение. Една от основните грешки, които зрящите могат да допуснат, влизайки в разговор със зрително затруднен е да си представят, че човекът срещу него не вижда нищо, освен черно (подобно на усещането, когато се затворят очите). Невъзможността за виждане е спектър от различни състояния и възможности, така че при тази комуникация трябва да се пази много фин баланс и да не се допуска поставянето под общ знаменател всички състояния на слепота. Още нещо важно трябва да се добави към това съобразяване – някои са сляпородени, а други загубват зрението си на по-късен етап от живота. Това също служи за разделителна граница между различните групи незрящи, понеже преминават през специализирани за техния случай обучения, а по този начин и отношението и усещането им за света е различно.

Въпреки разнообразното схващане за състоянието на невиджане назоваването на слепотата, както и конотациите към нарицателните, все пак съществуват различни институции от типа: Съюз на **слепите** в България или Национален център за рехабилитация на **слепи** – Пловдив. На едно от първите места по честота на употреба е названието сляп. То се употребява в два контекста. Единият е в качеството си на наименование на различни организации, повечето от които имат дългогодишна традиция и опит в работата с хора със зрителни затруднения (пример: Народно читалище на слепите „Луи Брайл“ – 1928 г.). В този случай конотацията, която се наслаждава, е на институционално наименование. Във втория случай се среща в качеството си на нарицателно и се употребява като част от различни изрази (пример: Сляп като къртица), носещо отчетливо негативен оттенък. Използва се често като дума, чрез която самите хора със зрителни затруднения осмиват ситуацията, в която се намират, това е възможност да се добави контекст в разговора и да се тръгне към изравняване на позициите в спора. Пример за първа стъпка в изравняването на позициите в диалога между зрящи и незрящи, когато има нужда да се уточнят отново понятията за слепота и така да се добави контекст в разговора, е разказването на виц с главни герои слепци. Следният виц е подходящ пример за предоговарянето на названия по време на контакт между зрящи и незрящи:

На улицата един *слепец* моли за милостиня:

– Добри хора, помогнете на *нещастния слепец*, който има девет деца!

– Извинявайте, но как може *човек като вас да си позволи* да има девет деца?

– Все това ме питат, ама аз виновен ли съм, *че не виждам* какви ги върша!

На първо място, прави впечатление употребата на думата слепец. От една страна, молещият за милостиня слепец е познат и дълбоко вкоренен културен

модел в традиционната култура и това не провокира интерес в ситуацията (Михайлова, 2006). От друга страна обаче, към понятието слепец се наслагва още едно прилагателно „нешастен“, което е любопитно да се разгледа – от една страна нешастен означава човек да не познава щастие, да не се е докосвал до него, а това води до считането на подобен човек за беден (беден на емоции, беден на преживявания, не разполагащ с парични средства) Обръщам внимание на това съчетание, защото нещастieto и невъзможността за виждане са свързани, според едно проучване загубата на зрение е сред най-тежките увреждания, а страдащият е най-зависим от чужда помощ. Тази връзка е дълбоко вкоренена като културен модел.

Цитираният виц ясно показва стереотипните представи, които се проявяват, когато зрящи и незрящи се срещнат. Първата реакция, която се задейства интуитивно е да се посочат разликите между двата индивида – единият вижда, другият не; единият предполагаемо разполага със средства, другият проси. Тези разлики се подразбират от фразата: „човек като вас“. Нещо повече, в случая един слепец се използва като събирателен образ. Невъзможността за виждане се обобщава по специфичен начин и често се асоциира с тъмнина от страна на виждащите. В изказването се съдържа и предположението, че слепите не могат да си позволяват да имат деца, като това дава препратка и към своеобразно евгеничното мислене⁴. Отговорът, който дава незрящият, показва надсмиването над ситуацията на невиждане. „... не виждам какви ги върша“ и подобни изказвания са често срещани извинения в неудобни и конфликтни ситуации, възникнали при срещата между зрящи и незрящи. Наблюдавала съм много пъти подобно „измъкване“ от неудобството на конфликта, като това в същото време разчупва напрежението и скъсява дистанцията. Подобно отношение към невъзможността за виждане дава свобода на зрящите по-свободно да говорят за невиждането и неговото измерение в комуникацията. Подобен е примерът с глагола „виждам“, който е често използван във всекидневните житейски ситуации, но предизвиква голямо неудобство в зрящите, когато го използват пред незрящи и особено като част от обръщението към тях. Например: „Виж, това тук е вратата“ В такава конфликтна ситуация, разказването на подобен виц или успокоението, че незрящите също използват този глагол, има благотворен ефект за комуникацията.

Названието „незрящ“, което се използва често както в официалния, така и в неофициалния дискурс, има по-скоро неутрален смисъл. Използването му не предизвиква напрежение в комуникацията и се използва като кратко название, заместващо нарицателното сляп. Най-разпространено е в медийния дискурс, защото е кратко и бързо се възприема. И все пак трябва да се има предвид, че

⁴ Дискурсът на евгениката се активизира най-силно в началото на 20-ти век, когато, използвайки законите на Мендел, много учени вярват, че на човешкия род може да се повлияе и той може да се подобри като се изолират най-добрите гени. По-късно евгениката се свързва с нацизма и провежданите в концлагерите експерименти. (Kevles, 1995; Turda, 2010)

в понятието незрящ се влага идеята за индивид с увреждания. За разлика от него наименованието „хора със зрителни увреждания“ се използва предимно в специализиран дискурс и предимно от специалисти. Не е натоварено с негативна конотация, поради специализираната му употреба. Названието „зрително затруднен“ е наименованието, което вече е политически коректно и официално прието и използвано в различни документи. Конотацията му е по-скоро неутрална, заради институционалната употреба на нарицателното. Понятията за назоваване на уврежданията се променят постоянно, някои от тях са устойчиви във времето, като „сляп“ и „незрящ“, а други се изменят така, че да бъдат политически коректни, като „зрително затруднен“, „човек със зрителни затруднения“, „човек със зрителни увреждания“. Нуждата от тези понятия се появява тогава, когато границата между виждане и невиджане е пресечена и има нужда от наименование, което да помири двете позиции, да добави достатъчно контекст в комуникацията и по този начин да позволи на индивидите да си говорят и да присъстват в едно и също пространство.

Невиждащо тяло

Именуването е процес, който изисква страните в него да са наясно, че това действие води след себе си множество последствия. На първо място, когато става въпрос за хора с някакъв вид нарушения изричането на това какви са вече поставя на различни позиции хората в разговора. Едните имат възможност да извършат определено движение/действие, другите не. Тази опозиция води след себе си опити да се изравнят позициите като се предложи помощ и се изговорят различията. Гореспоменатият процес изисква време, разбиране и емпатия, но при контакта между зрящи и незрящи се достига до конфликт, защото няма време да се извървят всички стъпки и ней-честата реакция е съжаление (което не изравнява позициите, а поставя виждащите в супериорна позиция). Дългогодишното ми наблюдение над конфликтите, породени от контакта между зрящи и незрящи, ме доведе до идеята, че е необходимо ново понятие, което да помогне в разбирането на ситуациите на невиджане. Преодоляването на тази криза е на първо място телесно обусловено, а след това и социално и културно. Наименуването на лица със зрителни затруднения като „незрящи“ е възприето като словесна практика, която не буди проблеми и негативни емоции, но въпреки това тя наслагва определени значения, свързани с увреждане, а това неминуемо поставя граници, които трябва да се преодолеят. В тази конфликтна ситуация предлагам ново понятие за *невиждащо тяло* като имам предвид, че това е процес, който се осъществява по два начина – естествено и нарочно (тялото се обучава, за да се превърне от незрящо в невиждащо). Първият начин се постига тогава, когато контактът между зрящи и незрящи вече се е случвал, предизвикал е конфликт в разбирането на двете позиции и естествено е породил желание за разбиране на нуждите на двете страни. Вторият начин е свързан

с дълго и трудно обучение на незрящия, за да може той да превърне тялото си в „невиждащо“, т.е. свободно да се придвижва и облича без да буди вниманието на зрящите наоколо. Превръщането на незрящото тяло в невиждащо дава една специфична свобода при която е позволено и на двете страни в комуникацията да правят грешки и те да бъдат възприемани, дори без да бъдат коментирани. Незрящото тяло е тялото на човек, който има сензорно нарушение, което е видимо за властта и общността (има документи за състоянието си, има нужда от специализирана помощ). Невиждащото тяло от друга страна е такова тяло, което не е задължително да е сляпо, а просто в определени ситуации изпитва затруднения да вижда, но пък породените от това проблеми биват възприемани от страна на виждащите и това предизвиква нуждата да се вербализира случващото се. Самият акт на говорене относно ситуацията на невиждане създава множество възможности за провеждане на диалог, подходящи за изравняване на позициите. Превръщането на незрящото тяло в невиждащо е дискурсивна и социална практика, която може често да се наблюдава при срещите между зрящи и незрящи.

По грехите посрещат...

Едно от големите предизвикателства пред зрително затруднените хора е начинът, по който да се обличат и съчетават цветовете. Във форумите, посветени на помощ за хората със зрителни затруднения, има много отворени теми точно по тези въпроси. На български език информацията е доста по-оскъдна. Материали по темата има само във форума на НЦРС – Пловдив и в един сайт за консултиране и взаимопомощ на родители на деца със зрителни затруднения. На английски език могат да се намерят множество ръководства за ориентация и градска мобилност, а също и много статии, посветени на проблемите с обличането и съчетаването на цветовете.⁵ Един от най-пълните с информация сайтове е този на Националната федерация на слепите на САЩ, с централен офис в Балтимор. Организацията осигурява различни по тип обучителни дейности за слепи и хора, загубили или губещи зрението си. В една от секциите на сайта намерих, споделена следната история, разказана на секретарката, която приема документите за кандидатстване за различни обучения към тяхната организация, специализирана в помощ на хората със зрителни увреждания.

Една клиентка, която от скоро беше сляпа, ми разказа за една много неудобна ситуация, в която е попаднала. Тя и нейната дъщеря имали среща за обяд. Когато пристигнала в ресторанта, от там ѝ казали, че носи две раз-

⁵ <https://www.teachingvisuallyimpaired.com/dressing--clothing-management.html> (посетен на 25.02.2019)

<https://sandysview1.wordpress.com/2015/03/27/how-do-blind-people-match-their-clothes-each-day/> (посетен на 25.02.2019)

<https://nfb.org/resources> (посетен на 25.02.2019)

*лични обувки, едната черна, другата – бяла. Тя се засрамила от случилото се и споделила, че вече чака дъщеря си, за да погледне дрехите и преди да се осмели да излезе.*⁶

В споделения разказ се преплитат както човешко/индивидуално поведение към света, с всички присъщи за случилото се чувства, така и общественото мнение относно различието и неговото неприемане в рамките на публичното пространство. В конкретната ситуация тялото на сляпата жена е можело да стане невидимо само ако прилича на всички останали. В този случай незбележливостта е желана, тя ще бъде като всички останали и по този начин няма да е възможно да бъде поставяна в неудобни ситуации. От друга страна, изясняването на детайлите в случката, помага да се припознаят двете тела като различни, да се поставят на различни нива в комуникацията и да се предизвика негативни емоции и в двете страни. От една страна, незрящата жена е направила грешка, заради невъзможността си да види цветовете на обувките си. От друга страна, в ресторанта човекът е направил грешка като е обсъдил разликата в цветовете на обувките и това е предизвикало срам у жената. Изясняването на ситуацията – пред човека от ресторанта стои незряща жена (жена с увреждане), която е допуснала неточност в обличането си, поради зрителното увреждане, което има. Ситуацията е еднакво неприятна и за двете страни. Точно в тези моменти е необходимо да се намери ново изравняване на позициите като незрящото тяло се превърне в „невиждащо“ посредством прибавянето на контекст. Невиждащото тяло може да прави грешки, които могат да бъдат допускани и извинени.

Концепцията за невиждащото тяло позволява на двете страни да се примирят със ситуацията на невиждане, могат дори заедно да се посмеят на случилото се, като използват собствената си аргументативна система и по този начин биха преодолели различията във възприятията и телата си. В една статия, която се намира във форума на НЦРС-Пловдив, в раздел „Хората с увреждания и обществото“ открих подобни съвети и едно обобщаващо изречение: „Облеклото и спретнатият вид на хората с нарушено зрение са важни за преодоляване на бариерата при комуникацията.“ Автор на статията „Очи в очи“ е Стефка Стойчева, експерт в НЦРС-Пловдив. Първоначалните етапи на комуникация са предимно чрез контакт очи в очи, точно каквото е заглавието на публикувания материал. При липсата на визуален контакт незрящият има два варианта за постъпка: 1) да предизвика вниманието и 2) да не предизвиква внимание. По-голямата част от съветите, които видях и чух по време на много неформални разговори, са свързани с идеята, че зрително затруднените хора трябва да се научат да се самообслужват сами и да не привличат вниманието, защото тяхното различие всъщност предизвиква и чувства и реакция в околните. Те могат да варират от съчувствие до безразличие, да предизвикат и реакция на дискриминация.

По време на теренната си работа имах възможност да се запозная със Стефка Стойчева, която е незряща и работи в НЦРС – Пловдив като учител

⁶ Вж. <https://nfb.org/images/nfb/publications/fr/fr5/frfa0105.htm> (посетен на 13.08.2014 г.)

по брайл. Зададох ѝ същия въпрос: Вие как съчетавате дрехите си? Как знаете коя дреха какъв цвят е? Тя ми обясни, че различава дрехите си по материите, а също така, че определени дрехи с една и съща материя са в един и същи цвят. С навлизането на технологиите в живота на незрящите се променят решенията на множество всекидневни проблеми. Един от тези случаи е обличането и съчетаването на цветовете. Бях запозната с различни приложения, които са разработени на английски език и помагат на зрително затруднените с избора на подходящи дрехи за съчетаване. Те работят обикновено с помощта на вградената в телефона камера. При снимане софтуерът разчита изображението и изписва какво има на него, като дава информация и за цвета на снимания обект. Стефка Стойчева ме информира, че такова приложение съществува и на български език. Приложението се казва Tap Tap See⁷ и може да бъде изтеглено безплатно. То дава информация за цветовете, която е изключително необходима при избора на дрехи. Приложението може да бъде полезно и при снимането на различни предмети, за да може да се разбере какви са.

Инструментализиране на увреждането като пречка в комуникацията

Носенето и използването на бял бастун служи за атестиране на състоянието на слепота и е ясен знак за околните, че сред тях има човек със зрителни затруднения. Научаването на техниките на белия бастун е част от превръщането на тялото от незрящо в невиждащо. Свикването със състоянието на невиждане минава през признаването, че има проблем, и през осъзнаването, че този проблем е видим. В литературата, свързана с антропология на хората с увреждания, често се сочи, че отношението към индивидите с увреждания е подобно на дискриминация, базираща се на раса, пол, националност. Стереотипната представа за телата е подобна и в случаите, когато сред макро обществото се появи човек със затруднения. Авторите, които се занимават с антропология на хората с увреждания, обаче посочват, че заради негативната нагласа към тези хора, те често остават незабелязани и изолирани от публичния живот. По този повод се появяват и много политики към телата, свързани с позитивната дискриминация, които имат за цел да направят тялото по-видимо и разпознаваемо (Siebers, 2008; Alcoff, 2006; Jeffreys, 2002; Mitchell, 1997). Според Кал Монтгомъри: „Когато хора без увреждания поглеждат към „увредените“, те виждат инвалидни колички и различни обяснителни снимки. Те виждат каски, слухови апарати и бели бастуни. С някои изключения, те не разбират как индивидите се различават един от друг; те забелязват инструментите, които използват. И тези инструменти са равни на „увреждане“ за широката общественост. Излизайте без тези добре познати инструменти и вашето увреждане става „невидимо“ или

⁷ <https://taptapseeapp.com/> (посетено на 12.02.2019)

„скрито“ (Montgomery, 2001; Bernard, 2011). Монтгомъри е известен активист и защитник на правата на хората с увреждания, той има множество изказвания, свързани с това, че хората с увреждания са разпознаваеми чрез предмети, че често са маргинализирани и нямат право на глас. Цитираното изказване води към идеята за създаването на образ на хората с увреждания, това са визуални изказвания, които неминуемо присъстват в дискурсивното поле на невидящото тяло. Невидящото тяло е разпознаваемо в публичното пространство не само, защото борави правилно с всички инструменти. Има една важна характеристика: незрящото тяло като субект търпи различни обучителни процедури, за да може да стане по-малко видимо в градските пространства. Това се постига с научаването на различни телесни техники и специфичните начини на обличане.

На курса за комплексни инструктори, в който участвах, се отдели доста време на начините за мотивиране на по-късно загубилите зрение да носят и използват бастун. Сред курсистите беше и Катя, която от две години беше загубила зрението си в следствие на заболяване. Тя отказваше да се научи на техниките за ориентиране и мобилност с бял бастун поради две причини. Първата беше, че все още се надява да възвърне зрението си и заучаването на тези техники не биха ѝ били необходими, ако това се случи. На второ място, тя изтъкна и причината, която най-често се посочва в тези моменти – „ще трябва да призная на себе си, че не виждам, а и другите вече ще ме виждат и ще знаят“ (теренен дневник, 2018 година).

Тук трябва да се направи едно много важно уточнение. В много голяма част от случаите зрително затруднените се придвижват с помощта на бял бастун, както вече споменах, който се е превърнал в символ на слепотата, а и знак за околните. Бастунът е бял, за да може лесно да се забелязва в пространството и да легитимира индивида като човек със зрителни увреждания. Много и различни са позициите, свързани с ползите от носенето на бастуна, но от друга страна, фактът, че той слага знак, носи значение за околните и е притеснителен за някои от хората. Дрехите и поведението на улицата са важни и специалните обучения и инструкции имат за цел да научат незрящите как да не се „набиват на очи“ и да не се говори много за тях и поведението им. За хората със зрителни увреждания справянето с този казус е много по-труден процес. Всички порядки трябва да се вербализират, трябва да се изкаже какво и как е прието и неприето в поведението на публични места. След което трябва много внимателно да се проследи как се държи тялото и да се нанесат необходимите корекции в поведението.

След прекараното обучение за инструктор по Ориентиране и мобилност в НЦРС – Пловдив си дадох сметка, че е много важна ролята на инструктора, когато мотивира зрително затрудненият да избере да използва белият бастун. Една от основните мотивации, които се изтъкват се, че освен, че е символ на слепотата, той може да е и символ за свободен и мобилен живот. Имах възможност да наблюдавам случая на Иван. С него се запознахме преди 6 години, когато той все още имаше остатъчно зрение, но вече знаеше, че е на път да

го загуби. Тогава той ходеше в НЦРС – Пловдив, за да се обучи на основни техники за ориентиране и мобилност, сред които и придвижване с бял бастун. Минаха години от това обучение, Иван загуби почти цялото си зрение и тогава започва да използва белия бастун. Често зрително затруднените не искат да използват бял бастун, защото той ги прави разпознаваеми в публичното пространство. Такъв е и случаят при Иван – той споделяше, че хората го гледали по улицата и това му създаваше неудобство, често реакцията на околните е да предложат помощ (това е друга стратегия, която в случая има за цел да изговори и препотвърди позициите). Сега, когато той не вижда погледите им, спокойно използва бял бастун в придвижването си. Незрящото тяло трудно може да изравни позицията си в контакта с другите, докато търси помощ, по-скоро би предизвикало конфликт. Невиждащото тяло от друга страна, е свободно и независимо, то не предизвиква вниманието върху своето различие и възприемано по този начин, встъпва на едно ниво по време на контакта с другия. Имено обучението на незрящото тяло имат за цел да го превърнат в публично приемливо невиждащо тяло. Визуалната граница (при която тялото е забележимо в публичните пространства) и езиковата граница (при която има необходимост от вербализиране на състоянието на слепота и от определянето на другия като различен) се явяват като бариера пред незрящото тяло и то отказва да използва бял бастун. Следващите механизми за справяне със състоянието на невиджане от една страна предизвикват към обучение в техниките по ориентиране и мобилност, а от друга страна водят до научаването на нови телесни и вербални техники, които са различни от тези на виждащите. След като тези процеси се случат, остава човекът да свикне със състоянието на невиджане и тогава тялото се превръща в невиждащо.

Обучение по ориентиране и мобилност

Основни умения, които се придобиват по време на обучението по ориентация и мобилност, са за пресичане на улица. И в този смисъл те са много важни, защото те гарантират безопасността на зрително затруднените. Улиците са част от публичното пространство и могат да се възприемат като основна сцена на контакт между зрящи и незрящи както помежду им така и със средата. Правилното изпълнение на заучените телесни техники, свързани с използването на белия бастун и правилното четене на сензорната информация гарантират, че зрящите (шофьорите) и незрящите пешеходци нямат да влязат в сблъсък при контакта си. Това обучение започва в рамките на комплекса около НЦРС. Там има малка улица, която служи за учебна, освен това там няма почти никакво движение, което улеснява заучаването на правилните техники, без да се пречи на реалния трафик. Такова преминаване наблюдавах по време на едно от посещенията ми в НЦРС. Следващите редове са от описание на наблюденията в теренния ми дневник: „ На връщане Ива учеше момичето как да пресече между

две коли на пешеходна пътека. На това място няма движение, но тя ѝ показваше просто правилото за пресичане на пешеходна пътека. По това време там се намираше една възрастна жена, дошла да си вземе храна от Социалната кухня. В този момент те можеха да се сблъскат, но жената се спря и започна да и казва: „Минавай, аз играя ролята на кола ... Хайде, баба, мини и да се учиш, голяма да пораснеш“. Отношение като към дете, което не знае как да се справя. Съжалително положение“ (теренен дневник – 7 юли, 2018 година).

Случаи като този не са изключение. Те също са част от обучението на незрящото тяло. Това отношение от страна на зрящите се проявява и на улицата. Зрящите са тези, които трябва да влязат в ролята на „родители“ на онези, които нямат възможността да видят. Това отношение е част от механизмите за разпознаване на тялото като различно и имащо нужда от помощ. Ако тялото се е превърнало в невиждащо, то борави уверено с техниките на белия бастун и не предизвиква такова отношение. Такъв е случаят на Петър⁸, който от малък губи зрението си. След преминалите обучения в НЦРС, той свободно борави с бял бастун и води динамичен живот, без да позволява на състоянието на невиждащето да му пречи. Петър е един от примерите за незрящи, които са превърнали тялото в невиждащо в резултат на обучение и освен това чрез използването на различни методи като театър, телевизионни формати и социални мрежи се опитва да направи живота си като невиждащо тяло още по-видим за останалите членове на обществото.

Обучението по ориентация и мобилност е обучение и в използването на останалите сетива и придобиването на сензорна информация. В педагогическия дискурс съществува обяснението, че останалите сетива и сензори се превръщат в анализатори на средата и именно на тях трябва да се обърне внимание при обучението на зрително затруднените. В наблюденията си често използвах методите на сензорната етнография, която обръща внимание на сетивата и сензорността в процеса на наблюдение. Освен на обучение за пресичане на улица, аз присъствах и на реално пресичане на улица по време на едно от обученията. Според изследванията на Сара Пинк, сензорният етнограф трябва да обръща внимание на сензорността, която заобикаля индивидите, които попадат в изследването. Според Пинк, сензорната етнография „...изследва въпроса за връзката между сетивното възприятие и културата, занимава се с въпросите, свързани със статута на зрението и връзката му с другия, и изисква форма на рефлексия, която отива отвъд разпита за това как културата е „написана“, за да изследва местата на възпътеното познание.“ (Pink 2012: 15). Според мен, изследването на зрението като доминиращо сетиво, трябва да премине през разглеждането на примери, в които именно липсата на зрение дава възможност да се покажат начините, по които тялото си взаимодейства със заобикалящата го среда, а също така и начините за превръщане на незрящото тяло в невиждащо. Културните кодове на всяка общност се съдържат по един или по друг начин

⁸ В настоящия текст имената на всички цитирани информатори са променени.

в сензорната информация, която се предлага на тялото като материал, който то трябва да научи, за да е пълноправен член на тази общност. Сензорността се превръща в основа на обучението на зрително затруднените лица и добавя необходимия контекст в затруднената комуникация между зрящи и незрящи.

В следващите параграфи ще разгледам случая на млад мъж, който е загубил зрението си на по-късен етап от живота си. Той беше дошъл на обучение по масажи в НЦРС – Пловдив. Част от обучението му е и по ориентиране и мобилност. Това се прави, за да може преподавателите в центъра да направя оценка на уменията му да се придвижва самостоятелно, а също и ако има техники, които не са научени правилно, те да бъдат коригирани. Георги се движеше спокойно и уверено по маршрутите, които бяха предварително зададени. Той идва от друг град и маршрутите, които учи, са примерни, за да може да се ориентира самостоятелно извън комплекса около НЦРС. Важно уточнение в неговата ситуация е, че той вече е научил всички техники на белия бастун и всички останали полезни умения, които са му необходими, за да се справя в градското пространство. Той е превърнал тялото си в невиждащо. В неговия маршрут може да се наблюдава по какъв начин сетивността и сензорността се вплитат не само в обучението, ами и в живота на зрително затруднените по принцип. Примерът от маршрута, който ми направи впечатление, е пресичането на голям, оживен булевард. Това е кръстовище на един от изходите на град Пловдив, което е уредено със светофар.

Телесната техника, която се използва в случая на пресичане на улица е следната: зрително затрудненият поставя белия бастун под ъгъл с пътя и по този начин се подсказва намерението му да пресече улицата. За другите участници в движението това трябва да значи разбираемо. Доколкото успях да забележа, повечето от шофьорите изобщо не са запознати с този знак и често го подминават. Това, което учат зрително затруднените, в този случай е свързано с ефективността на показване и възприемане на информацията от участниците в движението. Съветът е пак да изправят бастуна по същия начин, но не долу, където тротоарът сключва прав ъгъл с пътя, а горе на самия тротоар, за да може цялото движение да е по-видно за шофьорите. В случая това е нова телесна техника, която трябва да бъде научена. Но за съжаление, макар и подобрена от съвета, който им се дава за използването на белия бастун, тя остава незабелязана от страна на шофьорите. В този момент може да се наблюдава разрыв между сетивната и сензорната информация, която индивидите приемат от средата, а също и голям и опасен конфликт в комуникацията между зрящи и незрящи. Тъй като шофьорите нямат пряк контакт с белия бастун, то информацията, която възприемат, е само сетивна. От страната на зрително затруднените пък информацията е както сензорна – те са подали правилния сигнал (усетили са къде са поставили белия бастун), така и сетивна – правят разбор на ситуацията около тях и по този начин разбират, че е или не е безопасно да пресекат.

На кръстовищата има и още един голям набор от информация, която е подготвена за невиждащото тяло. То може да възприеме промяната на настилка-

та – настилката се променя от тактилна плочка към гладък асфалт, а след това следва островче между двете платна, което е изградено само с тактилни плочки. Освен това на много от тротоарите се прави едно много характерно скосяване, което освен за удобство, подсказва, че зрително затрудненият слиза или се качва от тротоар. А в немалко случаи тръгването от скосената част на тротоара и стигането до същата скосена част на отсрещната страна дава ясен сигнал, че зрително затрудненият е вървял по права линия на пешеходната пътека. Това умение е от изключителна важност за преминаване на оживени улици и булеварди. Освен тези сензорни дразнителни, поставени в средата, има и още един – звуковият сигнал на светофара. По време на обучението за преминаване на светофари, разбира се се обръща внимание и на чуването на самите коли. Зрително затрудненият трябва ясно да чува дали около него има или няма коли, дали са в движение или не. Това е още една сензорна информация, която трябва да се превърне в сетивна и по този начин да се знае, че пресичането е безопасно. Пресичането на улица е наситено с много сензорна информация, правилното изпълнение на задачите по маршрута гарантира безопасното му преминаване.

Тук трябва да се отбележи, че този процес на преработване на информацията всъщност дава пример за отношението между понятията сензорност и сетивност. Сензорността може да се види и като етап на сетивността – сензорното възприемане трябва да се превърне в сетивно, т.е. тялото трябва да възплъти тази информация и да я използва, за да може да се движи свободно в пространството, както е показано в случая. От друга страна, този пример е добър, защото в него може да се наблюдава и споменатия разрыв между сензорно и сетивно възприемане, когато се промени гледната точка. В случая шофьорите възприемат сензорно начина, по който се движи колата, повърхността на волана, повърхността на пътя дори, пътната обстановка. И в същото време тази информация се превръща в сетивна, а наред с това идва и информацията, че един зрително затруднен желае да премине по улицата. Използването на подхода на сензорната етнография в изследването на хора със зрителни затруднения е важен етап от разбирането на начините, по които действат механизмите за превръщане на незрящото тяло в невиждащо. При наблюдението как тези техники се учат за сензорния етнограф на терен става по-лесно да открие сетивната и сензорната информация, която невиждащото тяло обработва, а освен това може да обърне внимание и на собственото си тяло, което в същия момент също обработва информация от същия тип.

Месеци по-късно, по време на обучението за комплексни инструктори успях да премина по същия маршрут с превръзка на очите и бял бастун. Знаейки вече по какъв начин се преминава, техниките на белия бастун и информацията, за която трябва да следя, изпаднах в доста интересно състояние. От една страна настъпи объркването от всички шумове, които бяха наоколо, вече не можех да се ориентирам добре. В теренния си дневник от този ден съм записала: „Шум от двигатели, мирише на бензин, чувам шум от светофара, давам сигнал и се чудя дали са ме видели ... тръгвам и ми се вижда безкрайно платното, не знам дали

вървя направо, надявам се. Зад мен много близко до мен преминава кола, усещам вятъра от бързото преминаване на колата. Нямам време да пресека и двете платна, оставам по средата. Продължавам да чувам сигналите от светофара, не са за мен. Търпеливо изчакам. Чувам колите, които спират от дясно, чувам и сигнал за зелена светлина, тръгвам, бастунът се заклещва в някаква дупка, па-ника ме обхваща дали ще успее да премина. Успях. Бързам да сваля маската и да погледна къде е тази дупка“ (теренен дневник 12.10.2018).

Поставянето ми в ситуация на неவிждане изостри моята чувствителност към това състояние. Освен това успях сама да усетя сензорната информация, която постъпва до тялото ми. Имах и още една подобна ситуация на пресича-не, когато трябваше да реша дали и как да продължа. На една пресечка, къде-то има пешеходна пътека и много наблизко спирка на градския транспорт, ми се наложи да пресека, отново с превръзка на очите и бял бастун, като част от обучението. Това, което чух, беше приближаващият автобус. Аз направих знака, че имам желание да пресека. Следващото, което чух, беше спрелият автобус, но пред мен, на пешеходната пътека. Шофьорът на автобуса не беше разпознал сигнала и вероятно си е помислил, че искам да се кача на автобуса. След като го чух, че потегля, трябваше да изчакам да чуя дали има кола, която приближава и да пресека спокойно улицата. В конкретната ситуация успях да различа начините, по които може да реагира едно тяло, което е незрящо, и неவிждащото тяло. Неவிждащото тяло притежава познанията как да действа в различните ситуации, то се възприема по този начин и от страничните участ-ници в движението.

Заклучение

Анализът на разгледаните примери от всекидневната комуникация между зрящи и незрящи позволява да се направят няколко основни извода. На първо място, той показва, че техният контакт предизвиква конфликт, който може да се дължи на дълбоко вкоренени стереотипи и предразсъдъци. Социалните пред-стави и норми за възприемането на незрящото тяло играят ключова роля във възникналия конфликт. Създаването на концепцията за „невиждащо тяло“ може да се превърне в първа стъпка при преодоляването на конфликтните ситуации, като спомогне за изравняването на позициите в комуникацията между зрящи и незрящи. В допълнение на това е необходимо добавянето на контекст чрез вербализирането и инструментализирането на слепотата. По този начин телата не само вече са поставени в различни позиции по време на комуникацията, но и посредством обозначаването незрящото тяло му се дава възможност да се пре-върне в неவிждащо – от този момент нататък то е най-незабележимо, облечено е и се държи според възприетите порядки в общността на зрящите. Като втори извод може да се открие това, че теренната работа с участие на незрящи е осо-бена и поради тази причина специфичното използване на методите на социал-

ната антропология, сензорната етнография и автоетнографията могат да придадат на изследователя активна роля на медиатор, който използва собствения си телесен опит за разбиране и описание на конфликтните ситуации, възникващи при контакта между зрящи и незрящи. И, не на последно място, изследването на конфликтните ситуации, породени от контакта между зрящи и незрящи, има потенциал за предлагане на решения в посока на подобряването на тяхната комуникация и намаляване на конфликтите на всекидневно ниво.

Литература:

Alcoff, L. M., 2006. *Visible Identities: Race, Gender and the Self*. От: New York:: неизв.

Bernard, H., 2011. *Research Methods in Anthropology: Qualitative and Quantitative Approaches*. Maryland.: Rowman Altamira, Lanham.

Chang, 2016. *Autoethnography as Method*. неизв.: Routledge.

Cohen, A., 1974. *Urban Ethnicity*. London: Routledge.

Davies, C. A., 1999. *Reflexive Ethnography: A Guide to Researching Selves and Others*. неизв.:Routledge.

Grimshaw, A., 2001. *The Ethnographer's Eye: Ways of Seeing in Anthropology*. New York: Cambridge University Press.

Hall, E. T., 1973. *The Silent Language*. Virginia: Knopf Doubleday Publishing Group.

Ingold, T., 2000. *The perception of the environment: essays on livelihood, dwelling and skill*. London: Routledge.

Jeffreys, M., 2002. *The Visible Cripple: Scars and Other Disfiguring Displays Included*. От: *Disability Studies: Enabling the Humanities*. New York: PM LA, pp. 31–39.

Kaplan, M., 1995. *Neither Cargo nor Cult: Ritual Politics and the Colonial Imagination in Fiji*. неизв.:Duke University Press Books.

Kevles, D. J., 1995. *In the Name of Eugenics. Genetics and the Uses of Human Heredity*. неизв.:Harvard University Press.

Kurtz, L., 2008. *Encyclopedia of Violence, Peace, & Conflict*. 2 ред. неизв.: Academic Press.

Laplantine, F., 2000. *La description ethnographique*. Paris: Nathan.

Maanen, V., 2011. *Tales of the Field: On Writing Ethnography*. Second Edition ред. Chicago: University of Chicago Press.

Mitchell, D. T., 1997. *Invisible Bodies and the Corporeality of Difference*. Minnesota: неизв.

Monaghan, L.; Goodman, J., 2012. *A Cultural Approach to Interpersonal Communication: Essential Readings*. 2 ред. неизв.:Wiley-Blackwell.

Montgomery, C., 2001. *A Hard Look at Invisible Disability*. *Ragged Edge Magazine Online* 2.

Pink, S., 2009. *Doing Sensory Ethnography*. 1 ред. London: SAGE Publications Ltd.

Pink, S., 2012. *Doing Visual Ethnography: Images, Media, and Representation*. London: Sage.

Siebers, T., 2008. *Disability theory*. неизв.:The University of Michigan Press.

Turda, M., 2010. *Modernism and Eugenics*. неизв.:Palgrave Macmillan UK.

Turner, A., 2000. Embodied ethnography. *Doing culture*. *Social Anthropology*, 8(1), pp. 51–60.

Арсова, М. Ц. –, 2008. Ориентиране и мобилност. Университетско издателство „Св. Климент Охридски“ ред. София: неизв. [Arsova, M. TS. –, 2008. Orientirane i mobilnost. Universitet-sko izdatelstvo „Sv. Kliment Okhridski“ red. Sofiya: neizv.]

Гиърц, 2000. От гледната точка на местния човек: за природата на атропологическото разбиране . От: Р. Д. Борис Николов, ред. В паяжината на смисъла. *Текстове по символна антропология*. София: ЛИК, pp. 177–193. [Giürts, 2000. Ot glednata tochka na mestniya chovek: za prirodata na atropologicheskoto razbirane . Ot: R. D. Boris Nikolov, red. V payazhinata na smisÛla. Tekstove po simvolna antropologiya. Sofiya: LIK, pp. 177–193.]

Коев, К., 1996. Видимостта: феноменологични контексти. София: Изд. Критика и хуманизъм. [Коев, К., 1996. Vidimostta: fenomenologichni konteksti. Sofiya: Izd. Kritika i khumanizÛm.]

Мерло-Понти, М., 2000. Видимото и невидимото. София: Критика и Хуманизъм. [Merlo-Ponti, M., 2000. Vidimoto i nevidimoto. Sofiya: Kritika i KhumanizÛm]

Михайлова, К., 2006. Странстващият сляп певец просяк във фолклорната култура на славяните. София: Аб Издателско ателие. [Mikhaïlova, K., 2006. Stranstvashtiyat slyap pevets prosyak vÛv folklornata kultura na slavyanite. Sofiya: Ab Izdatelsko atelie.]

Сакс, О., 2013. Окото на съзнанието. София: Изток-Запад. [Saks, O., 2013. Okoto na sÛznaniето. Sofiya : Iztok-Zapad.]

Сакс, О., 2020. Мъжът, който взе жена си за шапка. София: Изток-Запад. [Saks, O., 2020. MÛzhÛt, koÛto vze zhena si za shapka. Sofiya: Iztok-Zapad.]

Фуко, М., 1996. Археология на знанието. София: Наука и Изкуство. [Fuko, M., 1996. Arkheologiya na znaniето. Sofiya: Nauka i Izkustvo.]

Фуко, М., 2016. Генеалогия на модерността. София: Изток-Запад. [Fuko, M., 2016. Genealogiya na modernostta. Sofiya: Iztok-Zapad.]

д-р Мария Славчева

Институт за етнология и фолклористика с Етнографски музей

при Българска Академия на Науките,

Секция „Антропология на словесните традиции“

E-mail address: maria.r.slavcheva@gmail.com